

CHAPTER «SOCIOLOGICAL SCIENCES»

THE TRANSFORMATION OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS AND PRACTICES AMONG UKRAINIANS DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПРАКТИК УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Yuliia Horbova¹
Oleksandr Poznii²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-562-4-17>

Abstract. This research explores the transformation of religious consciousness and practices among Ukrainians during the Russian-Ukrainian war. *The purpose.* The aim is to identify the main trends and vectors of change in individual and collective religiosity, and to analyze how wartime experiences influence people's spiritual orientations, religious rituals, and perceptions of religious institutions and communities. The study conceptualizes faith as a dynamic element of personal identity and a form of symbolic and moral adaptation in a crisis-driven social environment. *Methodology.* The empirical base of the research consists of 28 focus group discussions conducted in July 2023 across seven cities of Ukraine (Kyiv, Bila Tserkva, Kryvyi Rih, Odesa, Poltava, Ternopil, and Uzhhorod), involving 253 participants from four key target groups: entrepreneurs, veterans, volunteers, and members of the general public. Each group discussion combined narrative inquiry with quantitative mini-surveys, enabling the integration of both statistical data and deep

¹ Candidate of Sociological Sciences, Director,
Institute for Sociological Research,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine

² Lecturer at the Department of Sociology,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine

interpretive insights. The analytical approach is grounded in qualitative methodology, including grounded theory and narrative analysis, which allow for the reconstruction of subjective meanings and transformations of religiosity in wartime. *Results.* The findings indicate a multifaceted and uneven transformation of religious consciousness among Ukrainians. While the majority of respondents reported belief in God or a higher power, the meanings attributed to faith ranged from traditional Christian devotion to abstract hope, belief in national strength, or trust in the Armed Forces. The research identifies a decoupling of institutional religion and personal faith, as well as a diversification of spiritual practices and rituals. Changes are observed in the frequency and context of prayer, participation in church life, and the perceived relevance of religious communities. The study structures its findings across six analytical blocks: the role of faith in daily life; the impact of belief on behavior; vectors of religious transformation; changing attitudes toward religious institutions; wartime religious practices; and engagement with confessions and faith-based communities. *Practical implications.* The results of this sociological research expand the empirical understanding of religiosity under extreme conditions of war and crisis. They contribute to the development of applied sociology of religion by offering a typology of religious responses to trauma, uncertainty, and social disintegration. The findings can serve as a basis for future interdisciplinary studies, particularly those focused on collective coping mechanisms, civil resilience, and identity reconstruction in post-conflict societies. Moreover, the documented shifts in religious practices and meanings provide important empirical material for updating theoretical frameworks concerning the role of religion in public and private life during social turbulence. *Value/originality.* This study provides a unique empirical and theoretical perspective on the transformation of faith under wartime conditions. It demonstrates how religiosity becomes a multidimensional phenomenon, encompassing personal search for meaning, mechanisms of social adaptation, and moral reflection. The research enriches the discourse on religion as both a social institution and a lived experience, highlighting its capacity to evolve in response to national trauma and collective existential challenges.

1. Вступ

У сучасному українському суспільстві, що переживає масштабні трансформації, спричинені повномасштабним російським вторгненням, відбуваються суттєві зміни в ціннісно-світоглядних орієнтаціях громадян, включаючи релігійні переконання, ідентичності та практики. Соціальні катастрофи, глибокі політичні й безпекові кризи, досвід втрат, емоційне напруження та пошук надії – всі ці чинники активізують значущість сакрального та інтенсифікують релігійні пошуки, переосмислення віри та зміну інституційної приналежності. Війна, як соціальний каталізатор, не лише загострює вже наявні суперечності в релігійному полі, а й продукує нові форми релігійної свідомості, нові практики, символи та механізми колективної солідарності.

У цьому контексті особливої актуальності набуває аналіз трансформації релігійної свідомості та практик українців як одного з важливих елементів ідентифікаційного поля. Як зазначає О. Кривицька, «ідентифікаційне поле уособлене в різноманітних маркерах – етнічних, мовних, регіональних, конфесійних та ін. Вони продукують простір ідентичностей та є джерелом певних суперечностей у соціумі» [1, с. 261]. Саме конфесійні та релігійні маркери у період війни набули особливого змісту: вони можуть слугувати як інструментом національного єднання, так і джерелом соціальної напруги.

Окремої уваги потребує феномен переходу вірян між конфесіями, зміна рівня довіри до церковних інституцій, зростання інтересу до альтернативних духовних практик або, навпаки, секуляризація. Ці тенденції свідчать про глибоку перебудову релігійного ландшафту України, яка відбувається не лише в церковно-інституційному вимірі, а й на рівні особистісної віри та ідентичності. Зауважимо, що релігія виступає потужним соціальним інститутом, здатним як підтримувати стійкість суспільства в умовах війни, так і формувати нові типи солідарності, відновлення та моральної рефлексії. Саме тому системне соціологічне дослідження трансформації релігійності є важливим як для науки, так і для розуміння актуальних соціальних процесів в Україні.

Метою нашого дослідження є виявлення основних тенденцій трансформації релігійної свідомості та практик українців у контексті російсько-української війни та аналіз цих змін як елементів ширших процесів ідентифікації в умовах соціальної кризи.

У сучасному міждисциплінарному та соціологічному дискурсі питання вивчення релігійної свідомості, релігійних практик та функціонування релігійних організацій є достатньо усталеним напрямом. Активно публікуються монографії, наукові статті та результати прикладних досліджень. У ракурсі обраної нами наукової оптики слід окремо відзначити науковий внесок таких дослідників: Л. Кондратик – у вивченні релігії як соціального інституту [2]; І. Мякінченко та С. Стельникович – у сфері міжконфесійних відносин [3]; Т. Опаснюк, Е. Опаснюк та В. Волотовська – щодо трансформаційних процесів релігійної ідентичності [4; 5]; О. Козловський та С. Яремчук – у дослідженні стану та змін релігійних практик [6; 7]; Я. Ювсечко – в аналізі релігійного простору [8]; О. Денисевич – у вивченні релігії як стратегії подолання життєвих труднощів [9]; Д. Каракай і В. Гацко – щодо змін релігійності в Україні [10]; М. Паращевін – у контексті релігії як чинника суспільних змін [11]; Ф. Шандор – у сфері соціологічного виміру релігійності [12].

Віддаючи належне науковим напрацюванням згаданих дослідників, слід зазначити, що відчувається певне обмеження у використанні емпіричного матеріалу для конкретизації трансформації релігійної свідомості, особливо в умовах війни. У більшості випадків для ілюстрації релігійної проблематики використовуються результати кількісних соціологічних досліджень, які у статистичному розрізі висвітлюють актуальні тенденції. Водночас практично не залучаються дані, отримані за допомогою якісних методів дослідження – таких як глибинні інтерв'ю, фокус-групові опитування тощо. На нашу думку, така тенденція може суттєво обмежувати можливості повноцінного вивчення релігійної тематики, зокрема – в аспекті виявлення глибинних, сутнісних характеристик трансформаційних змін релігійної свідомості та практик, що відбуваються в умовах соціальних криз і воєнного контексту.

Для аналізу маркерів впливу наслідків трансформації релігійності українців в умовах російсько-української війни використано результати фокус-групових дискусій проведених авторами. В рамках дослідження в липні 2023 року проведено 28 фокус-групових дискусій, в 7 містах України (Біла Церква, Київ, Кривий Ріг, Одеса, Полтава, Тернопіль, Ужгород) для охоплення різних регіонів країни та репрезентації

населених пунктів різного розміру. Загалом в групових дискусіях прийняли участь 253 учасника (n=253). В кожному місті цільовими аудиторіями були представники дрібного та середнього бізнесу (підприємці), військові (ветерани), волонтери (громадські активісти), «пересічні» громадяни, оскільки саме ці соціальні групи, за авторською науковою оптикою могли продемонструвати трансформацію релігійності в наслідок російсько-української війни. Фокус-групові дискусії включали наступні блоки: загальна динаміка ставлення до релігії/релігійності; трансформація релігійних практик; образи релігійної конфесії та громади. Під час проведення фокус-групових дискусій учасникам був наданий бланк соціологічного опитувальника, використання якого надало можливість отримати не тільки пояснювальні характеристики (якісну інформацію) а й статистичну (кількісну) що надало змогу більш детально зафіксувати низку дослідних індикаторів.

Базовою стратегією аналізу обрано обґрунтовану теорію, яка дає можливість працювати в рамках якісної парадигми соціологічного знання та зосередити аналітичну увагу на інтерпретації соціальної реальності, що висвітлюється респондентами [13]. З метою комплексної обробки соціологічних даних, отриманих за допомогою фокус-групових дискусій було використано наративний аналіз, що враховує специфічні, індивідуальні соціальні практики та дозволяє інтерпретувати відповідні соціальні явища та поведінку інформантів.

2. Віра в житті українців

Аналізуючи загальну динаміку ставлення учасників фокус-групових дискусій до релігії першочерговим завданням дослідження було визначити рівень віри, оскільки від цієї відправної точки буде відбуватися емпірична фіксація трансформації релігійності українців в наслідок російсько-української війни. Здебільшого, респонденти вірять у Бога (рис. 1), проте під час обговорення були зафіксовані думки стосовно того, що *«коли потрібно – ми віримо»* (бізнес/підприємці). Означений наратив свідчить про ситуативність віри, яка може бути пов'язана з ситуацією в країні, регіоні, громаді, родині. Ще однією цікавою думкою, що викликала жваве обговорення під час дискусій стала ідея наявності практик віри в неопредмечені абстрактні сутності (наприклад, *«у вищі сили»*, *«у найкраще* (що пов'язується з релігією)*», «в творця»*).

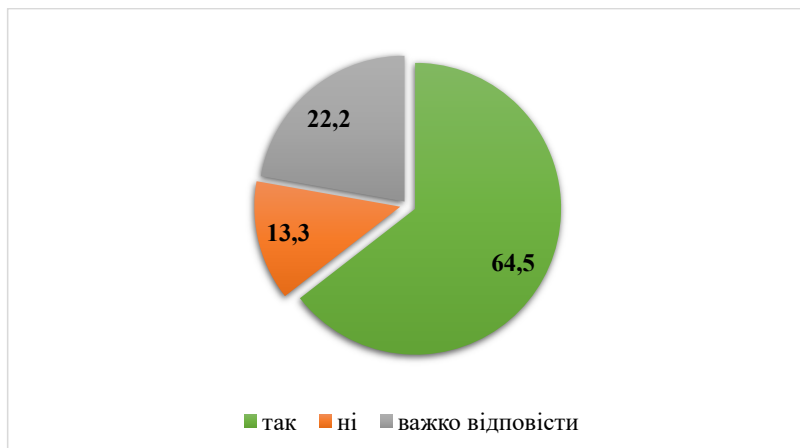

Рис. 1. Чи вірите Ви в Бога? (n=248)

В процесі уточнення чи допомагає віра під час війни учасники фокус-групових дискусій зазначали, що «так, допомагає». При систематизації наративів респондентів, ми отримаємо наступну градацію сутнісних характеристик відчуття «впевненості» у допомозі віри під час війни:

1. Абсолютна впевненість, що віра допомагає – означені ідеї характерні для респондентів, що були і залишаються віруючими, при цьому дотримуючись відповідних релігійних практик. Таким чином, впевненість у тому, що віра допомагає їм під час війни має наступні прояви: *«віри у Бога», «віра взагалі допомагає, не тільки у війні», «відчуття сильної підтримки», «без віри немає нічого», «віра допомагає у будь-які часи», «віра – це єдине, що рятує (воюють друзі, хлопець, сім'я), рятувальний круг», «за рахунок віри ми тримаємося».*

2. Віра допомагає, але за певних обставин (при наявності відповідного фізичного, психологічного та емоційного стану) – подібні ідеї підтримують респонденти, що прийшли до віри через певні складні життєві обставини. Учасники фокус-групових дискусій зазначають наступні аспекти впевненості при наявності певних обставин: *«допомагає – психологічно стає легше, коли віриш в краще», «більше*

нічого не залишається», «комфортно, коли зверху хтось дивиться за тобою», «без неї нікуди, особливо у складних справах», «в стресі віра дає трохи стержня», «дає моральне заспокоєння, душевний спокій», «треба вірити, бо думки матеріалізуються».

3. Віра допомагає (концепт безвихідних ситуацій, «віра військових») – таке ставлення до віри більше притаманно респондентам які в цілому не поділяють релігійні погляди та характеризують свою позицію тим, що коли людина постає перед смертю, починає вірити. Особливо респонденти виокремлюють віру військових, тих хто служить у збройних силах України та захищає країну у російсько-українській війні. Так, у всіх фокус-групових дослідженнях, в незалежності від цільової аудиторії, висловлювалися наступні підтверджуючі ідеї: *«в окопі немає безбожників/невіруючих», «в критичних ситуаціях, в окопі, починаєш вірити», «мало атеїстів стає, особливо хто там, «на нулі»», «потрапляючи в надзвичайні ситуації переглядаєш свою віру».*

4. Загалом концепт віри допомагає, проте присутнє чітке розмежування між вірою та церквою – подібні думки висловлюють здебільшого ті учасники, які мають негативний досвід спілкування з церквою (як соціальним інститутом, установою) та священнослужителями. *«На рівні церков – ні, а віра всередині- так», «віра допомагає у будь-які часи, проте в нас священнослужителі заробляють на цьому (сповіді і т.д.)», «віра допомагає, а релігія – це інше», «добро перемаже зло і вища сила покарає тих, хто напав», «я просто вірю в Бога, а релігія – це обряди».*

5. Віра допомагає, але не в релігійному значенні (віра в націю, особистостей) – характерне для атеїстично налаштованої аудиторії фокус-групових дискусій. Науково важливим є фіксація усвідомлення українців, що вірити можна не тільки в Бога, але й в героїв чи конкретних осіб. Для прикладу можна навести наступні наративи: *«віра в людей», «вірю тільки в націю», «Віра в ЗСУ, в конкретних людей, воїнів, професіоналізм їх», «віра в себе, власні сили, боєприпаси, броню», «віра в перемогу».*

6. Скептичне ставлення до віри, але вірити «про всяк випадок» потрібно – притаманна скептично налаштованим учасникам фокус-групових дискусій, проте вони все одно зазначають, що вірити

потрібно. *«Віра – це остання категорія, яка залишається», «треба у щось вірити в цьому світі», вірю, були ситуації, коли щось вберегло».*

7. Віра не допомагає – характерна для повністю не релігійних людей, які сподіваються тільки на власні сили. В обговоренні учасники висловлюють наступні наративи: *«не треба вірити в те, чого немає», «сподівання на когось не врятує від уламків», «тільки віри замало, потрібно працювати».*

На основі отриманих даних формується висновок, що навіть якщо людина не була релігійною до початку російсько-української війни, то означені події підштовхують до відчуття певної впевненості, що віра допомагає під час війни. Важливою складовою розуміння значення віри під час війни є розмежування функцій, які вона може виконувати (чим допомагати) для українців. За результатами фокус-групових дискусій можна виокремити специфічні характеристики інтегративної, світоглядної, регулятивної, ідеологічної функцій та функцію соціального контролю, які може виконувати віра.

Інтегративна функція віри проявляється у забезпеченні солідарності, згуртованості, досягненні балансу. Світоглядна функція відображається через можливість усвідомлення власної поведінки, пізнати сенс життя, особливо в умовах військових дій та перед лицем смерті. Регулятивна функція віри полягає у наявності певних настанов та врегулюванні відповідних релігійних практик людей. Ідеологічна функція репрезентується через підтримку / виправдовування / засудження тих чи інших ідей/дій. Функція соціального контролю полягає у суспільному нагляді за дотриманням норм та цінностей, які характерні для вірувань тієї чи іншої особистості.

На основі отриманих даних під час фокус-групових дискусій можна зробити наступні узагальнення щодо того, яким чином (чим саме) віра може допомагати в залежності від цільової аудиторії.

Для представників дрібного та середнього бізнесу (підприємців) допомога віри проявляється у:

- Загальному концепті підтримки (віри), що все буде добре, ти (тебе) буде врятовано (*«коли в тебе летить все, що може, і думаєш буду богу молитись», «в стресових ситуаціях думаєш, аби всі були здорові», «позитивні думки»*);

- Укріпленні внутрішнього стрижня (*«стримуючий фактор всередині людини», «дає більше впевненості», «підтримка бойового духу»*);

– Соціально-психологічній складовій допомоги (*«моральна, душевна допомога», «допомагає заспокоїтися»*).

Для військових (ветеранів) допомога віри характеризується висловом, що на війні атеїстів немає, всі так чи інакше починають вірити, інколи навіть не будучи релігійними людьми. В цілому можна навести наступні аспекти значення віри, які притаманні для цієї цільової аудиторії: *«Люди на позиціях, був обстріл, і не важливо якої ти віри, командир був мусульманин і до нього підходили хлопці-атеїсти – просили навчити молитися»*; *«Віра в нас не в Бога, а в те, що поряд побратим, везіння та успіх»*; *«віра допомагає пацанам, це точно»*; *«Через віру приходить натхнення, розуміння, що ти не один і вона тебе врятує»*; *«Віруюча людина нормальна – не буде робити дурниць»*.

Для волонтерів (громадських активістів) допомога віри має більше езотерико-практичні прояви, що характеризується певними кейсами/прикметами в які можна вірити чи ні, але для людей у ситуації війни вони надають суттєву підтримку. З метою ілюстрації індикаторів допомоги віри, що притаманні волонтерам можна навести наступні приклади: *«я сідаю та медитую і мене на ментальному рівні попереджає про небезпеку»*, *«віра має терапевтичну функцію, допомагає соціалізуватися»*, *«якщо вона тобі треба, ти нею користуєшся»*, *«підтримка, не з'їхати з глузду»*, *«відчуття, що ти не один, маєш підтримку Божу»*.

Для «пересічних» громадян допомога віри носить прояви як конкретних так і абстрактних уявлень про її соціальну корисність для кожної особистості. До конкретних (зрозумілих) аспектів можна віднести: *«духовний стержень»*, *«думки матеріальні, якщо будеш вірити і прагнути, то врешті-решт доб'єшся»*, *«дає силу боротися»*, *«дає заспокоєння»*. Абстрактні прояви допомоги віри можна охарактеризувати загальним усвідомленням її необхідності, проте без чіткого пояснення чи конкретизації: *«у скрутні часи всі згадують Бога»*, *«віра в якомусь сенсі була створена, щоб допомагати людям»*, *«рано чи пізно Бог почує молитву»*, *«це стан людини – чекати чуда»*.

Окремо необхідно зазначити, що серед «пересічних» громадян лунали думки з приводу того, що необхідно все ж таки розмежовувати віру та релігію. Оскільки вірити можна *«у вищі сили»*, *«космічні сили»*, *«силу всесвіту»*. Ще одним цікавим аспектом для аналізу є присутність

відчуття розчарування та розпач (*«як Бог може таке допустити», «священнослужителі – це бандити у рясі»*) стосовно допомоги віри для особистості. При цьому потрібно зазначати, що подібні риторичні питання виникають не тільки у атеїстів, а і у віруючих людей, які стикнулися з певними труднощами в реальному житті і не отримали духовної підтримки від релігії / священнослужителів.

Під час фокус-групових дискусій учасники наводили і конкретні кейси (з власного життя чи те, свідками чого були), як саме віра трансформується та може допомагати людям під час російсько-української війни.

1) *«Церква багато допомагає, вони купують речі, машини для військових (імовірно через фонди, які існують на їх базі)»* – такий кейс лунав на фокус-груповій дискусії з представниками малого та середнього бізнесу / підприємцями. Означений підхід до розуміння того, чим саме віра може допомогти особистості/соціальній групі/країні є характерним саме для цієї цільової аудиторії, оскільки поєднує в собі звичну/зрозумілу діяльність з соціально-схвалюваними діями зі сторони релігійних організацій, які є вже суто конкретними/результативними, а не абстрактними. Відповідно, до таких активностей підприємці мають можливість долучатися, що дає можливість з одного боку продемонструвати свою релігійну позицію (віру), з іншого – приєднатися до спільної суспільно значущої справи.

2) *«Коли люди віруючі і пулі збивають каски чи рикошетять, застрягають у броні, хоча могли пробити, і прильоти поряд – але Бог спас. Або просто люди готові завести дитину і Бог посилає їм»* – аналізуючи цей кейс, що був представлений на фокус-груповій дискусії з військовими (ветеранами) необхідно в першу чергу звернути увагу на те, що саме ця категорія схильна вірити у вищі сили (причому саме в такому формулюванні – це може бути Бог чи щось абстрактно надприродне, у що вірить людина). Відповідно, в такому контексті ми стикаємося з вірою, як перехідною категорією до надії та сподівань у те, що навіть у складних ситуаціях на межі смерті, військовому є на що сподіватися. Також, інформантами вбачається реальною ідея янгола-охоронця.

3) *«Чоловік служить, а жінка спокійна за нього і каже, що в неї на чоловіка великі плани і Бог його вбереже. Необхідно зазначити, що цей чоловік єдиний, хто вижив з підірваного автомобілю.*

Настільки може вберегти віра іншої людини»; «Буває снаряди приземляються поруч і не зачіпляють нікого або не розриваються – тоді хлопці кажуть слава Богу» – подібних кейсів на фокус-групах з волонтерами / громадськими активістами наводиться доволі багато. Імовірно, подібне уявлення про допомогу віри пов'язано з постійною комунікацією з соціальною групою військових або родин військових, які можуть надавати відповідну інформацію та історії життя. Таким чином, ми бачимо, що віра сприймається саме в релігійному аспекті та досить тісно пов'язана з щасливими (в плані, що людина вижила) подіями, які екстраполюються в площину надприродних сил.

4) *«Я вірю в Бога і жива залишилася»; «В мене чоловік воює, я постійно за нього молюся. Бо розумію, що крім Бога його ніхто не збереже»* – такі кейси, що зачіпають буденні соціальні практики лунали доволі багато на фокус-групових дискусіях з «пересічними» громадянами. Імовірно, це пов'язано з різноплановістю соціального досвіду, яким володіють учасники дослідження та причетністю кожної родини до подій, які відбуваються в результаті російсько-української війни – потрапляння під обстріли, наявність серед членів родини тих, хто в даний момент захищає Батьківщину / знаходиться в полоні / зник без вісти / помер героєм. Саме в такому контексті для віруючих людей актуалізується сподівання на Бога та молитви за життя, та здоров'я рідних і близьких. Важливо зазначити, що подібні кейси саме серед цієї цільової аудиторії наводять тільки релігійні / віруючі учасники, а ті хто не вірить у Бога – зазначають, що це випадковість чи везіння. Тобто фіксується чітка сегрегація думок в залежності від рівня релігійної свідомості інформанта.

В процесі обговорення респонденти визначили низку завдань віри, які трансформуються разом з нею в наслідок російсько-української війни: *«об'єднати всіх людей та різні точки зору»; «організувати, зібрати всіх, зробити щось благодійне»; «допомогти вистояти у складні часи»; «віра у людей та майбутнє країни»; «підтримка духу, спокою, рівноваги»; «дати надію»; «дати силу»; «фокусування на тому, чого ти хочеш»; «впевненість, силу»; «моральна витримка, стійкість»; «не втратити віру в людей і в себе»*. Подібна акцентуація саме на чітких соціально-психологічних та мотиваційних напрямках віри в період війни говорить про трансформаційний зсув ціннісних

орієнтацій в українському суспільстві, що призводить до виведення на другий план освітніх та культурно-просвітницьких завдань віри.

3. Вектори трансформації релігійності українців

Аналізуючи вектори трансформації релігійності українців було визначено і задачі релігії, які розподіляються на абстрактні та конкретні. До абстрактних задач належать: *«об'єднати»*, *«допомогти»*, *«підтримати»*, *«бути провідником для людини»*, *«не дати з'їхати з глузду»*, *«не дати впасти духом»*. Подібні наративи учасників фокус-групових дискусій пов'язані з базовими функціями релігії і мають відповідний прояв у свідомості громадян. Серед конкретних задач релігії було названо: *«для військовослужбовців свічку поставити безкоштовно»*, *«залучати до віри»*, *«чітко висловлювати позицію у війні»*, *«допомагати молоді занурюватися у Біблію та інші божественні книги»*, *«пропагування толерантності»*. Таким чином вони розширюють базовий перелік задач та доповнюють їх сучасними сенсами, що формуються в наслідок російсько-української війни.

В результаті кількісного опитування інформантів, нами також було виявлено низку функцій (задач), які релігія виконує у житті учасників фокус-групових дискусій (рис. 2): віра, що рано чи пізно все буде добре (28,5%); розуміння, що все не випадково (26,5%); впевненість у майбутньому (17,3%); відповідь на питання як треба чинити у житті (14,5%); відчуття, що він (Бог) усюди, в мені також, і керує моїм життям (14,5%); дає розраду і втіху від важкого життя (13,3%); переконання, що я не один (12,4%); знання, що якщо я буду чинити як Бог велів, то у мене все буде добре (9,6%); дає можливість допомагати іншим і розуміти, що я теж важливий і щось можу (9,2%).

Наступним важливим аспектом для аналізу трансформації релігійності українців в наслідок (під час) російсько-української війни є визначення мінливості ставлення до Бога серед учасників фокус-групових дискусій з початком війни (рис. 3). Таке питання є вкрай важливим, особливо в контексті того, що респонденти мають різний релігійний досвід (атеїсти; ті, хто сумнівається чи зневірився; віруючі; ті, хто повірив). Працюючи з первинними відповідями можна зазначити, що у більшості учасників ставлення до релігії не змінилося, проте важливим та цікавим є наративний аналіз пояснювальних характеристик/причин (кейсів), що наводяться під час фокус-групових дискусій.

Рис. 2. Яку функцію/задачу виконує релігія у Вашому житті?
(n=249)

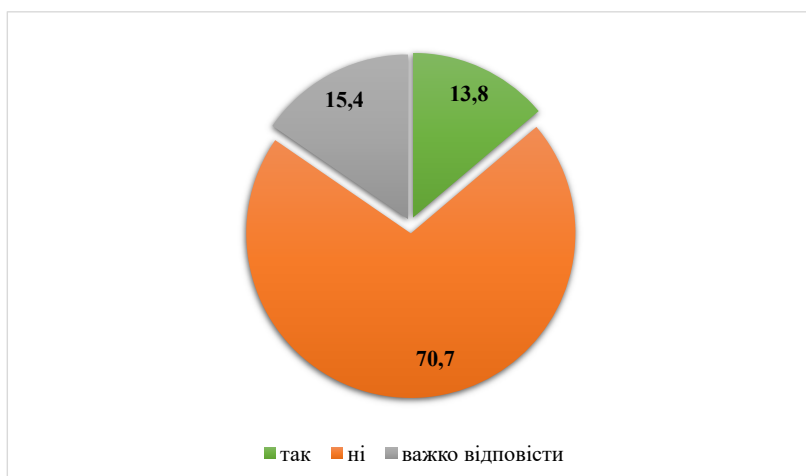

Рис. 3. Чи змінилося Ваше ставлення до Бога з початком війни?
(n=246)

Серед тих, хто не змінив свого ставлення до Бога з початком російсько-української війни доволі часто лунали думки:

– *«ні, як було, так і залишилося»* – саме така конструкція є сталою, оскільки більшість респондентів чітко розмежовують віру / релігію / ставлення до Бога та ті події, що відбуваються в країні. Сама ідея зміни ставлення розглядається як унікальні/індивідуальні випадки, загалом же, якщо людина була віруюча до війни, під час війни вона продовжує вірити у Бога;

– *«як воно може змінитися? Це як до мамі, як ставлення може змінитися»* – дуже цікавий наратив, який є характерним для віруючих, які з дитинства прийшли до релігії та віри (імовірно, це пов'язано з сімейними традиціями), саме тому репрезентуються аналогії з матір'ю, змінити ставлення до якої достатньо важко;

– *«я вірю в Бога, мені треба думати, що війна через нього почалася? Ні, звичайно», «ні люди війну створюють, а не Бог – треба розмежовувати»* – такий підхід притаманний для респондентів, що чітко розмежовують віру в Бога та інші релігійні практики і певні політичні дії, які призвели до російсько-української війни;

– *«я і не вірив, тому не змінилося»* – подібні думки притаманні не віруючий аудиторії, відповідно суттєвих змін у релігійній свідомості особистості не відбулося і в наслідок військових дій.

Говорячи про зміни ставлення до Бога, учасники фокус-групових дискусій акцентували увагу на позитивних змінах (стали більше вірити чи виконувати певні релігійні практики):

– *«більше вірити став, бо були випадки що Бог рятував життя», «багато людей стало вірити», «у невеличку церкву на подвір'ї почали більше людей ходити»* – подібні наративи характеризують загальне позитивне сприйняття зміни ставлення до Бога, оскільки пов'язані з конкретними прикладами, які можна спостерігати на власні очі.

– *«почав дружині розповідати», «зацікавленість читанням Біблії, пошук сенсів», «звертаюся частіше до Бога та вдячна йому за те, що є», «чула історію – чоловік 7 років не ходив до церкви, а як почалася війна, то одразу побіг сповідатися»* – подібний підхід притаманний як для тих, хто вже був віруючим, так і для тих, хто прийшов до Бога з початком російсько-української війни. Імовірно, такі практики сприймаються учасниками фокус-групових дискусій, як певне підтвер-

дження своєї релігійності та символом віри у Бога, що є індикатором певних змін у релігійних практиках.

– *«більше вірити почали, навіть ті, у кого хтось помер на війні», «навіть військові атеїсти носять хрестики чи іконки», «більше почали молитися і ті, хто на фронті, також»* – саме ця група причин позитивної зміни у ставленні до Бога, учасниками фокус-групових дискусій пов’язується саме з війною чи тими людьми, що мають до неї відношення (хоча безумовно задіяна вся країна, проте є військові, які приймають безпосередню участь у захисті країни та родини, які втратили когось у цій боротьбі). Означені наративи є певним підтвердженням, що під час війни навіть атеїсти хочуть сподіватися/надіятися/вірити у вищі сили, які можуть зберегти рідних, життя чи дати спокій в стресових ситуаціях.

Проте були зафіксовані і нейтральні та негативні аспекти зміни ставлення до Бога з початком російсько-української війни (зневіра):

– *«все в руках Божих – трапиться те, що має бути»* – подібне ставлення характерне для тих учасників фокус-групових дискусій, які не визначилися щодо зміни свого ставлення до Бога, проте відповідно до представленого наративу присутнє латентне сприйняття, що так говорить саме віруюча особистість, яка все одно вірить.

– *«священники – це найкращі психологи, поговорив і стало краще», «капелани/батюшки, які приїжджають допомагають»* – такі вислови також лунають як нейтральні, оскільки більше стосуються не релігійності / віри / ставлення до Бога, а саме корисності від комунікації з представниками церкви (священнослужителями), які за канонами виступають посередниками між Богом та віруючими. Подібні соціальні практики є індикаторами хоч і нейтральної, але належності до релігії.

– *«стало гірше...як Бог міг допустити вбивство дітей? І від цього погіршується настрій», «колись вірив, а після цього всього знівелювалося це поняття»* - такі прояви негативного ставлення до Бога при-
таманні як віруючим, так і не віруючим учасникам фокус-групових дискусій. Оскільки кожен має власний соціальний досвід та рівень релігійної стійкості, хтось сприймає подібні випробування (війна, смерть близьких людей, вибухи) від Бога, а для когось це привід для зневіри та розчарування.

Звернемося до кількісного виміру трансформації ставлення учасників фокус-групових дискусій до Бога (рис. 4). Відповідно, частина респондентів стала вірити ще більше, чому сприяла російсько-українська війна, дехто з учасників зазначав, що почали сумніватися чи взагалі втратили віру (знову ж таки через війну). Вважаємо за доцільне акцентувати увагу на тому, що доволі великий відсоток тих, хто не зміг визначитися стосовно зміни свого ставлення до Бога, імовірно це пов'язано з тим, що позитив чи негатив стосується подій, які відбуваються/можуть відбутись у житті конкретного індивіда. Тобто, константна ставлення до Бога потенційно може змінюватись в залежності від поведінкових практик та подій в житті людини.

Таким чином, слід зазначити, що трансформація відношення українців до Бога в наслідок російсько-української війни суттєво залежить від релігійних практик особистості до початку збройного конфлікту та тих подій, що відбулися в житті людей потім. Відповідно, з метою вивчення соціальних наслідків подібних трансформацій потрібно проводити додаткові дослідження, щоб визначити та типологізувати їх у відповідності до релігійного досвіду респондентів.

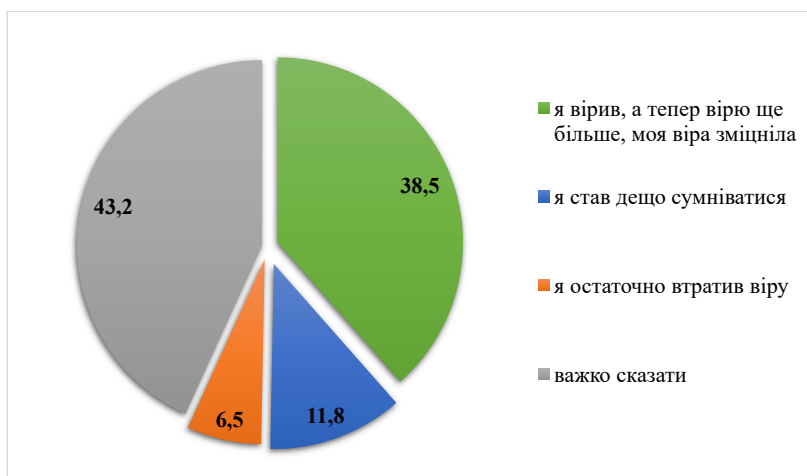

Рис. 4. Якщо Ваше ставлення (до Бога) під час війни змінилося, то яким чином? (n= 169)

Наступним аспектом для аналізу було обрано питання, що стосується зміни ставлення до релігії (як інституції загалом) у зв'язку з російсько-українською війною (рис. 5.). Цікавим виявилось те, що думки учасників фокус-групових дискусій майже поляризувалися, для частини респондентів (43,2 %) ставлення до релігійних організацій змінилося (як в позитивну так і негативну сторону), а для другої частини (48,1 %) – не змінилося. Важливо зауважити, що в цьому питанні кількість тих, хто не визначився доволі невелика (8,6 %).

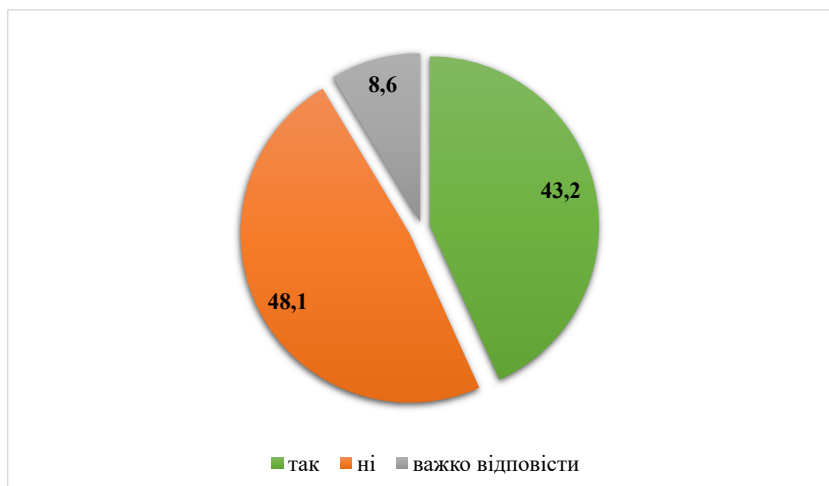

Рис. 5. Чи змінилося Ваше ставлення до релігійних організацій (церков) загалом ? (n=243)

Вважаємо за доцільне розглянути це питання через три аспекти сприйняття трансформації ставлення до релігії як інституції загалом: 1) відбулася позитивна зміна; 2) зміна була негативна; 3) Зміни не відбулось.

Зміну ставлення до релігії, як інституції загалом, фіксуємо у двох полярних форматах: позитивному та негативному. Позитивна зміна – характерна для тих учасників фокус-групових дискусій, які прийшли

до релігії в процесі російсько-української війни та мають реальні приклади допомоги від релігійних організацій: *«протестанти допомагають, як громадська організація», «волонтери привозять війнам обереги (похрещені)», «почали більше ходити до храмів», «селяни часто довіряють церкві, в них є своє ком'юніті, допомагають один одному»*. Представлене смислове навантаження відповідей надає можливість відобразити ілюстрування загалом позитивного ставлення до релігії, яке в свідомості інформантів екстраполюється на церкву як інституцію. Негативна зміна – притаманна для різних цільових груп, що брали участь у фокус-групових дискусіях та часто пов'язується з наявним негативним досвідом спілкування з представниками церкви чи бездіяльністю релігійних організацій під час війни: *«церква дуже пасивно ставиться до всього під час війни», «релігія – це засіб маніпуляції населенням», «церква не повинна лізти в політику», «зробили з релігії бізнес – на все є прайс, будь-які послуги», «раніше я не дивилася яка церква, а зараз дивлюся МП чи ні», «в церквах немає Бога. Там постійно не так став, не так сів, не так вдягнувся»*. Окремо вважаємо за доцільне більш детально розглянути негативну зміну ставлення до релігії як інституції, що пояснюється різкою трансформацією відношення учасників фокус-групових дискусій до конкретних конфесійних гілок, зокрема до Української православної церкви (Московського патріархату) з 24 лютого 2022 року (*«МП не має існувати», «максимально негативне ставлення до МП», «до МП різко змінилося ставлення, після обшуків у Лаврі», «заходиш в церкву і питаєш який патріархат, а тобі кажуть «а кака я вам разлица», хочеться піти додому і самій читати молитовник. Не довіряю їм», «так, змінилося. Коли вони (МП) благословляли йти вбивати українців – очі відкрилися»*).

Третій аспект ставлення до релігії як інституції характеризується певною сталістю та не зазнає змін. Він притаманний для тих учасників фокус-групових дискусій, які не є віруючими або чітко розподіляють для себе релігію та церкву: *«ні, не змінилося», «я завжди розділяв церкву та релігію», «у мене Бог всередині, я до церкви не ходжу», «завжди негативно ставилася, релігія/віра не має бути під примусом»*.

4. Зміни ставлення до релігійних організацій

Для ілюстрації зміни ставлення учасників фокус-групових дискусій до релігійних організацій (рис.6.) проаналізуємо отримані наративи в розрізі цільових аудиторій, щоб дослідити причини трансформацій, які відбулися серед представників дрібного та середнього бізнесу (підприємців), військових (ветеранів), волонтерів (громадських активістів), «пересічних» громадян.

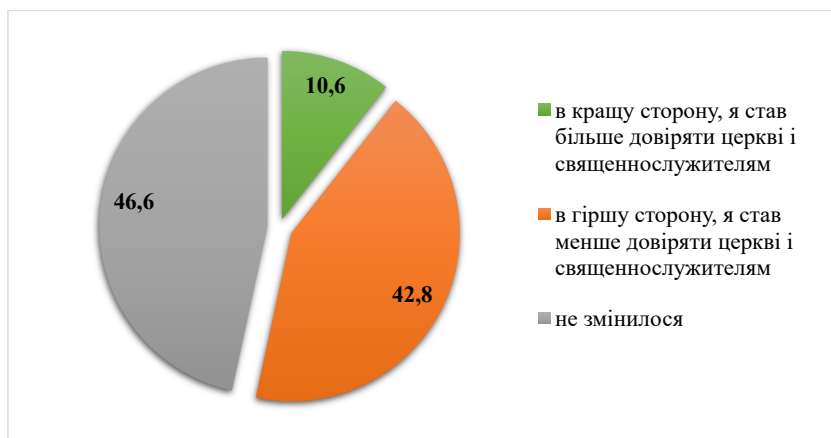

Рис. 6. Якщо Ваше ставлення змінилося, то в який бік ? (n= 208)

Визначальними аспектами трансформації ставлення представників дрібного та середнього бізнесу (підприємців) до релігійних організацій є різні конотації: позитивні наративи («у ПЦУ не було зашкварних ситуацій», «корисно з точки зору культури, духовності», «серед священнослужителів є ті, хто дійсно вірять і допомагають») негативні наративи («релігія/церква підтвердила, що це інструмент пропаганди», «з початку війни не чула, щоб на пожертви щось купили», «Юнісеф відкриває школу безкоштовно, а вони у своїх Лаврах з такими територіями не можуть відкрити школу чи центр для біженців»). Таким чином, для цієї цільової аудиторії максимально важливими є наявність конкретних прикладів, якщо у респондента зберігся позитивний досвід, відповідно і трансформації відбуваються в цьому

напрямку, а якщо за період російсько-української війни отримано негативні приклади, то і ставлення до релігійних організацій відповідне. На наш погляд, цікавим є те, що деякі функції церкви відходять зараз на другий план, на думку учасників фокус-групових дискусій, більш значимим/актуальним є долучення релігійних організацій до процесу допомоги країні у відсічі військової агресії.

Для категорії військових (ветеранів), які мають взагалі доволі специфічне ставлення до релігії та віри, суттєву роль відіграє досвід спілкування/взаємодії з представниками церкви, і в залежності від цього можна говорити про позитивну чи негативну трансформацію ставлення до релігійних організацій: *«загинув українець православний, потрібно було організувати прощання. Кажуть 10-20 тисяч потрібно, ми зібрали. Але після цього ставлення до релігії змінилося у гіршу сторону», «релігійні організації зараз більше допомагають армії, ніж простим людям», «підтримую капеланство – вони їздять на фронт, в частини».*

Волонтери (громадські активісти) під час пояснення причин зміни ставлення до релігії як інституції загалом зосереджуються на двох напрямках: зміни відбулися (*«попи це зло, вони дурають людей, обманюють», «у мене ставлення змінилося, як загалом і до влади. Церква не обкладається податком і могла б допомагати», «погіршилося трохи, бо спекуляцій багато на цій темі»*) та не відбулися (*«мені не до неї, як і всім», «нічого не змінилося»*). Таким чином знову на перший план виходить ідея того, що церква як релігійна інституція має бути прикладом для населення у складні часи російсько-української війни, дистанціюватися від політичних негараздів, а не демонструвати своє збагачення відповідно до зростаючих запитів від населення.

Четвертою цільовою аудиторією є «пересічні» громадяни, які апелюють до власного соціально-побутового досвіду та акцентують увагу не на конкретних причинах трансформації ставлення, а на обуренні загальною ситуацією з релігійними організаціями в країні: *«яке було ставлення, таке і лишилося, на тому ж рівні», «чому ти йдеш і церков багато, а то українських тільки 1-2», «важко, коли розумієш, що була прихожанкою УПЦ МП, а зараз вони виправдовують вторгнення і вбивство», «коли почалися події в Бучі і інформація почала поширюватися, поведінка Папи Римського, як верховного настав-*

ника, вразила байдужістю та показним співчуттям», «церкви – це про владу над людьми, а не віру», «якщо немає грошей, то я дитину не можу похрестити? Це не віра». Подібні наративи характеризують бажання / надію / сподівання «пересічних» громадян отримати підтримку від церкви, як релігійної інституції, у складні періоди життя (війна, втрати близьких людей, переміщення, хвилювання за життя та здоров'я), проте в результаті формується негативний досвід, розчарування від їх діяльності чи бездіяльності.

Вважаємо за доцільне окремо зупинитися на такому факторі трансформації ставлення до релігійних інституцій як поведінка та риторика священнослужителів УПЦ МП (рис. 7). Оскільки багато хто з учасників фокус-групових дискусій зазначав, що його (її) ставлення змінилося саме через поведінку та висловлювання представників цієї конфесійної гілки. На основі кількісних показників отримуємо наступні пояснювальні характеристики: так, серйозно вплинула, я втратив довіру до церкви і релігії загалом (19,2%); так, частково вплинула, я втратив довіру до цієї церкви (25%). Серед відповідей, які стосувалися стабільності ставлення до церкви та релігії варіанти варіюються від негативних до нейтральних: ні, не вплинула, я завжди знав, що МП – це вороги (20%); не вплинула, я залишився тієї самої думки про цю церкву (13,8); ні, не вплинула, бо я розділяю релігію та церкву (9,6%).

Наступним питанням, що є логічним продовженням аналізу трансформації ставлення учасників фокус-групових дискусій до релігії та її інституцій, є визначення чи всі представники церкви поводять себе суспільно-прийнятно під час війни. Важливим уточненням тут є те, що ми не наполягали саме на аналізі конкретної конфесії чи її гілки (УПЦ МП, ПЦУ, римо-католицька церква, греко-католицька церква і тощо), суттєвим, з обраної дослідної позиції, було визначення загального сприйняття та розуміння бажаних/потенційно прийнятних патернів поведінки священнослужителів. Отримані дані пропонуємо представити шляхом розподілу кейсів на: ті, що описують «правильність/прийнятність» поведінки священнослужителів під час війни; ті, що описують «неправильність/неприйнятність» поведінки священнослужителів під час війни; ті, що загалом описують поведінку служителів церкви у мирний час.

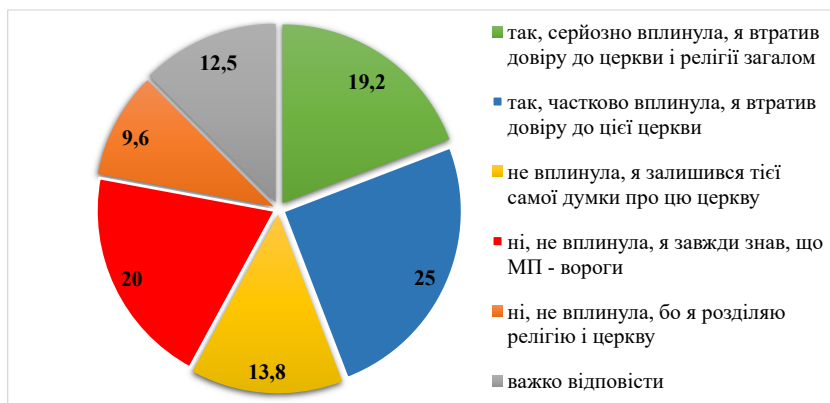

Рис. 7. Чи вплинула на Ваше ставлення до релігії загалом поведінка і риторика священнослужителів УПЦ МП під час війни? (n=240)

Кейсами, що характеризують **правильність** поведінки священнослужителів під час війни можна назвати: «капелани – вони допомагають, розмовляють та заспокоюють», «церква – це людина, яка там знаходиться (збирають волонтерам, для ЗСУ)», «є такі, що не сидять і волонтерять, допомагають», «дівчата (що співають) у вільний час в'яжуть, печуть і передають волонтерам», «в Кривому Розі всі церкви адекватні, сплотилися та допомагають людям (переселенцям)», «після прильотів допомагають людям». В цьому контексті позитивно прийнятними практиками для священнослужителів є будь-які дії, що пов'язані з допомогою ЗСУ, ВПО, людям, що постраждали від обстрілів та категоричне несприйняття розмов про підтримку УПЦ МП і толерування/виправдання російсько-української війни.

Описуючи **неправильність** поведінки священнослужителів під час війни, наведемо наступні приклади: «була така приказка – пішов Бог до церкви, а там місця немає, бо там політика», «були гучні справи, коли військового побили в церкві», «поп як був платний так і залишився», «ми були в Миронівці, там люди вигнали батюшку, бо він продовжував підтримувати МП», «п'яні священники за кермом», «люди приходять до Бога в храм, а там пропагують», «тут і політика і біз-

нес». Для більшості учасників фокус-групових дискусій негативне ставлення до поведінки священнослужителів безпосередньо пов'язано з гілкою УПЦ МП, політизованістю релігійних організацій, створенням бізнесу на основі церкви та тощо.

Учасники фокус-групових дискусій при **загальній характеристиці** поведінки служителів церкви у мирний час оперують наступними наративами: *«один раз тільки бачила приємну людину», «років 10 тому зустрічався зі священнослужителем – він гарна людина, інтелектуальна», «в Балтійських країнах батюшка – це як психолог це, настанови дають. А в нас аби було», «немає діалогу між церквами».* Нейтрально-загальне сприйняття характерно для тих респондентів, що не визначилися зі своїм ставленням до поведінки священнослужителів, імовірно за браком певного досвіду. Тобто, ми говоримо про моделювання бажаного образу поведінки священнослужителів на основі власного життєвого досвіду.

Таким чином, можемо перейти до безпосереднього вивчення зміни ставлення учасників фокус-групових дискусій до УПЦ МП за час війни та визначити причини цієї трансформації (рис. 8). Значна частка респондентів (57,3% + 4,1%) зазначають про погіршення (однозначне

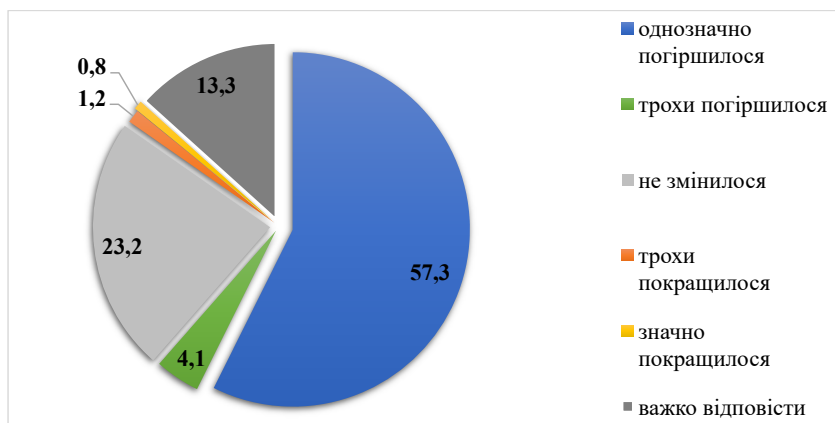

Рис. 8. Чи змінилося Ваше ставлення до Української православної Церкви (Московський патріархат, Онуфрій) за час війни? (n=241)

та незначене) ставлення до УПЦ МП за період війни; для 23,2 % – ставлення не змінилося, в процесі обговорення, учасники зазначали, що трансформація у негатив відбулася значно раніше, тому з війською нічого в цьому контексті нічого суттєво не змінилось; для дуже малої частки ставлення покращилося (трохи – 1,2% та значно – 0,8%). Отже, можна зробити висновок про те, що війна є поштовхом до трансформації ставлення до відповідної гілки православ'я, проте визначальною характеристикою є поведінка та висловлювання священнослужителів.

Визначимо причини трансформації ставлення до УПЦ МП за час війни:

- Підтримка війни – *«їх патріарх підтримує війну», «благословення вояків на війну», «спрямування коштів до рф з українських філіалів церков», «підтримання війни священниками МП», «УПЦ (московський патріархат) є помічники ворога»;*

- Осередок пропаганди ворога – *«пропагування проросійських наративів», «релігія стала частиною маніпуляції», «просувають ворожу пропаганду», «МП – це осередок ворога, пропаганди», «проросійські думки священників і служителів»;*

- Недотримання канонів – *«МП завжди називали розкольники, вони йдуть не туди», «інструмент заробітку», «там, де купола більш золоті (натяк на церкву МП), всюди цінники», учасник фокус-групової дискусії наводить висловлювання священнослужителя УПЦ МП – «це нормально, що цивільних вбивають, це потрібно» і зазначає «про яку віру та дотримання заповідей тут можна казати?»;*

- Скандали навколо українських святинь – *«Лавру потрібно було тихенько зачистити (вночі), без піару», «вивезення українських святинь», «була в шоці, коли в нашій Лаврі казали, що вони за путіна»;*

- Зв'язок з ФСБ (КГБ) – *«там випадкових людей немає», «це ті ж самі КГБ-істи», «медалі за Крим», «праця даних організацій на ФСБ»;*

- Нейтральність ставлення до релігійних організацій, проте негатив до країни-агресора – *«ми не проти церкви, ми проти рф церкви», «до війни не замислювався, а зараз вони мені ненависні», «залежність від впливу іншої держави», «не хочу щоб росія була в Україні»;*

- Інші причини – *«розгойдування людей в Україні», «після початку війни до МП не ходжу», «розпалювання ворожнечі», «дуже багато*

церков ще залишається МП», «ставлення змінилося ще з 2014 року», «багато зрадників», «вони вміють пристосовуватися».

В процесі обговорення цього питання учасники фокус-групових дискусій також сформували сучасне трактування поняття «церква», яке вже несе в собі прояви трансформації релігійності українців – *«Церква для віруючих – це місце, де людина приходить сповідатися, сподівається на допомогу, на моральну розраду, на спасіння».* Ключовим меседжем, що був сформований під час обговорення цього питання – це ідея формування власної української церкви, яка зможе об'єднати навколо себе вірян.

5. Релігійні практики під час війни

Другий блок питань фокус-групових дискусій стосувався вивчення релігійних практик та їх трансформації в наслідок російсько-української війни. Першим аспектом релігійних практик, що нами розглядався, було відвідування/присутність на службі Божій/богослужінні (рис. 9.) впродовж останнього року. Відповіді учасників фокус-групових дискусій поляризувалися: частка респондентів жодного разу не була на службі Божій впродовж останнього року (38,7%), а 8,8% відвідували раз на місяць, частка ж респондентів (42,4%) відвідували службу Богу декілька разів – на головні свята та події, і лише 10,1% намагаються ходити кожної неділі. Такі показники ще раз підтверджують, що для респондентів відвідування богослужіння є хоч і важливим атрибутом релігійності та віри, проте не остаточно визначальним.

Учасники фокус-групових дискусій наступним чином характеризують відвідування храму Божого:

Практики, які безпосередньо реалізуються в храмі – *«ходимо свічку поставити, не на службу», «заходили, але на не службу», «все залежить від сімейних обставин».* На наш погляд необхідно зауважити, що відтворення таких практик є складовою частиною релігійних практик, проте неповними без відвідування служби Божої.

Відвідування служби Божої – *«на службу ні, але ходжу в церкву на свята», «ходили на службу на Великдень, беремо дітей», «підтримую традиції родини, тільки на свята», «на свята», «поминальні суботи, тому що багато рідних, які...на дуже великі свята».* Таким чином, можна зробити висновок, що усталеними є практики відвідування

служби Божої на великі релігійні свята, це корелює з кількістю відвідувань у 10-12 разів (умовно – кожен місяць).

Під час подальшого обговорення цього питання та уточнення «Чи хотіли б бути більше/частіше?» нами було виявлено, що для учасників фокус-групових дискусій такої кількості відвідувань служби Божої є достатньої і збільшення кількості не потрібно (*«скільки хочемо, стільки і ходимо»*, *«мені вистачає, хотіла б частіше то ходила б»*, *«ні, ходжу коли душа просить»*). Крім того, необхідно уточнити, що існують і інші пояснювальні характеристики – *«відвідую, коли мене затягне дружина»* та *«батьושка сказав, що ходити можна і не часто. Якщо є іконка дома, то стали на 2 хвилини, помолитися. І це те саме»*. Таким чином, якщо людина не має змоги відвідувати службу Божу та храм за певних обставин (сімейних, фізичних, фізіологічних тощо), проте може реалізовувати релігійні практики у себе вдома. За думкою низки інформантів, така форма відображення власної релігійності іноді є набагато зручнішою в умовах реалізації повсякденних практик.

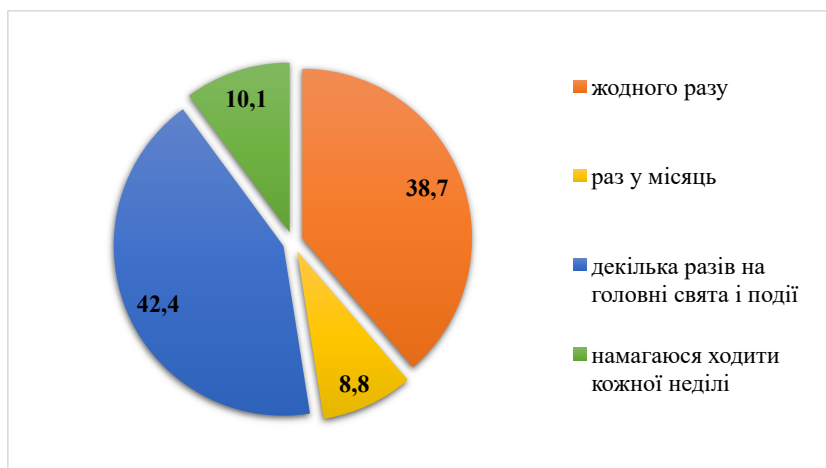

Рис. 9. Як часто Ви були на службі Божій протягом останнього року? (n=238)

Частина респондентів зазначає, що може і хотіли б відвідувати частіше службу Божу, проте стикаються з певними перепонами:

– *«для цього потрібно бути у спеціальному одязі»* – імовірна мова йде про спідницю (закриті ноги), закриті плечі та покриту голову (для жінок);

– *«погано розумію на українській»* – учасник посилається на те, що під час проведення богослужінь використовується українська мова (молитви та сама служба) і саме в цьому полягає бар'єр для збільшення кількості відвідувань;

– *«робота заважає, немає часу»* – це ще один проблемний момент, який унеможливорює збільшення кількості відвідувань служби Божої, оскільки на великі свята можуть бути вихідні/перенесення (проте під час війни ця позиція нівелюється). Таким чином, зміни та трансформації, що відбуваються в наслідок російсько-української війни мають суттєвий вплив на релігійні практики українців, різне обґрунтування та підстави.

Наступне питання надало можливість уточнити сам процес трансформації практики відвідування служби Божої та з'ясувати частоту її відвідування до початку російсько-української війни. Отже, загалом можна зазначати, що для більшості учасників фокус-групових дискусій частота відвідування не змінилася: *«не змінилося», «так само», «ні, так само на свята»*. Проте під час обговорення були зафіксовані і інші конотації (*«я стала менше відвідувати. Не бачу сенсу ходити до церкви, віруючі люди моляться вдома»*), що є певним підтвердженням наявності перепон, виокремлених раніше. Крім того, зменшення кількості відвідувань може бути пов'язано з загрозою обстрілів (приклади чого вже були), тому безпечніше здійснювати релігійні практики вдома або ходити не на великі свята, а в той момент, коли людина цього потребує. Під час обговорення також лунали думки стосовно збільшення кількості відвідувань служби Божої (*«частіше ходжу», «зараз більше»*), що може бути пов'язано зі збільшенням кількості віруючих та потребою у спілкуванні з священнослужителями для отримання спокою та сил для реалізації повсякденних соціально-економічних практик.

Окремо слід виокремити та дослідити одні з канонічних релігійних практик, які здійснюється у храмі Божому, сповідь та причастя (рис. 10).

Отже, 39,3% учасників фокус-групових дискусій ніколи не були на сповіді та причасті; 34,4% – зазначили, що їм важко відповісти (імовірно, це пов'язано з тим, що подібна практика реалізувалася доволі давно); 15,2% – були рік тому; 8,2% – місяць тому; 2,9% – тиждень тому. Під час обговорення було вказано й пояснення таких відповідей – «для цього потрібно бути готовим», крім того учасники згадували, що частіше відвідували сповідь та причастя саме в дитинстві, коли віруючі батьки приводили до церкви («один раз в дитинстві був», «батьки приводили»). Відповідно, можна зробити висновок, що якщо дитина росте у віруючій родині і приймає релігію/віру «по традиції», то у ранньому віці релігійні практики частіше присутні у житті, проте у дорослому віці кожен може обирати для себе які саме практики він буде виконувати та яких норм дотримуватися. Хоча ця ідея значно розходиться з релігійними канонами та говорить про певну вибірковість релігійних практик українців.

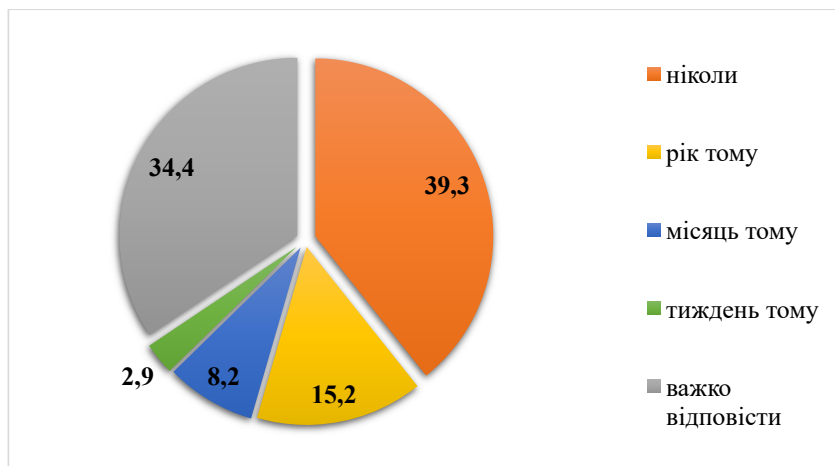

Рис. 10. Чи давно Ви були на сповіді і причасті? (n= 244)

Далі пропонуємо проаналізувати молитву, яка зазнала трансформації під час російсько-української війни, оскільки є найбільш доступною сакральною релігійною практикою. За результатами відповідей

учасників фокус-групових дискусій думки розподілилися полярно: стали молитися частіше (*«так, частіше»*, *«частіше звертаюся до Бога»*) та нічого не змінилося (*«так само»*). Важливим є зауваження, що під час обговорення цієї релігійної практики активну участь приймали ті, хто мають відповідний досвід та виконували ці дії і до початку війни. З метою деталізації частоти звернення до Бога у молитві було задано питання *«Як часто Ви молилися протягом останнього місяця?»*, що дало можливість з'ясувати певний кількісний показник релігійної практики. Так, 26,1% – моляться кожного дня; 12,4% – декілька разів на тиждень; 5% – декілька разів на місяць; 13,7% – майже не моляться; 26,1% – не моляться зовсім; 16,2% – важко відповісти. Таким чином, ми фіксуємо дві симетрично-полярні відповіді з однаковим показником у 26,1% (*«молюся кожного дня»* та *«не молюся зовсім»*).

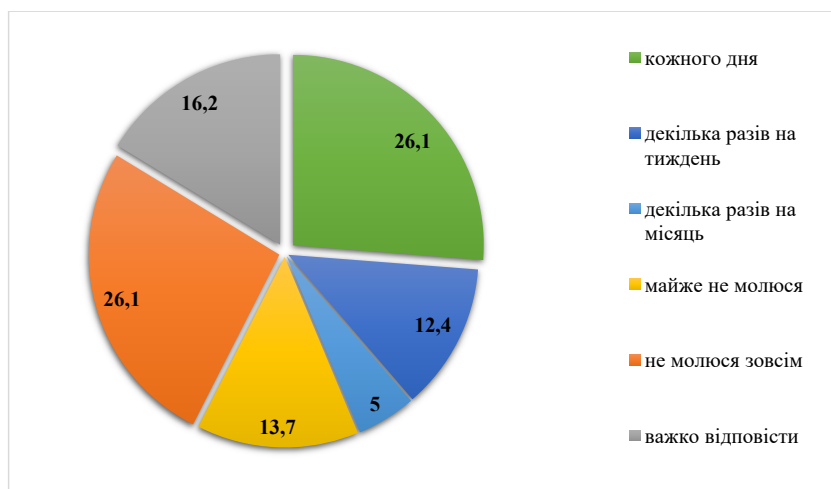

Рис. 11. Як часто Ви молитесь протягом місяця ? (n=241)

В ході емпіричної деталізації досліджуваної проблематики нами було визначено та типологізовано причини / мотиви та обставини, за яких людина звертається з молитвою до Бога, з відповідними пояснювальними характеристиками.

– **За тяжких обставин, стресовому стані** – *«тривога», «обстріли», «теракти», «коли погано, то хочеться звернутися до Бога», «звертаюся до Бога, коли страх і стан не дуже».* Саме у складних життєвих обставинах людина найчастіше готова звертатися до надприродних сил, що можуть потенційно допомогти вирішити низку питань/проблем які на думку людини знаходяться по за її можливостями. Відповідно, в наслідок російсько-української війни пропорційно зростає кількість життєвих обставин, які викликають суттєвий стресовий стан у українців: обстріли, окупація, психологічний та інформаційний тиск, економічні проблеми, погіршення якості життя, втрата близьких та друзів. Означені чинники детермінують збільшення практик молитви.

– **За особливих обставин** – *«в особливих випадках», «можу у машині подякувати Богу – це стан душі», «неважливо де і в яких обставинах ти це робиш».* Таке трактування обставин, за яких людина звертається до Бога із молитвою є більш традиційним та так помітно трансформувалося у наслідок військових дій. Хоча варто зазначати, що буденні дії (дорога, переїзд з одного місця на інше) стають більш тривожними та підштовхують віруючих до подібних релігійних практик.

– **Повсякденна практика** – *«майже щодення зараз, молитву обов'язково», «частина життя – живеш з Богом у серці», «це певний ритуал, підтримувати себе в контакті з Богом».* Практики звернення до Бога у молитві були постійно присутні у повсякденному житті віруючих, проте з початком російсько-української війни поширилася і на тих, вкрай рідко вдавався до молитви. Цікавим, на наш погляд, є ідея не тільки щось просити у Бога (здоров'я, сил, захисту) але й дякувати (за прожитий день, збережене життя).

Серед причин/мотивів звернення у молитві до Бога названо наступні:

– «коли діти у садочку і лунає сирена, молюся, щоб не сталося нічого»;

– «за дітей та онуків»;

– «захистити рідних в дорозі»;

– «спіймала себе на думці, що коли бачу ікони чи молитви у Інстаграм чи Фейсбук, то зупиняюся і читаю»;

– «подяка за кожен день»;

– «окрім того, що просимо у Бога тепер ще і дякуємо».

Означені мотиви звернення з молитвою до Бога є традиційними – опікуватись здоров'ям та життям близьких, подяка за прижитий день. Проте російсько-українська війна внесла свої корективи у такі зрозумілі соціальні дії та трансформувала їх у молитву за життя та здоров'я близьких під час повітряної тривоги та обстрілів, під час переміщення містом/регіоном/країною. Унікальною, на наш погляд, трансформацією є активізація уваги на ретроспективу релігійних символів у соціальних мережах та звернення до Бога (читання молитви) не тільки перед реальними домашнім чи церковним іконостасом але й медійному просторі.

Коли людина звертається до Бога із молитвою, канонічно вона сподівається на допомогу та підтримку, спасіння. Відповідно, нам необхідно було зрозуміти чи відчують інформанти певне психологічне/фізичне полегшення від практик молитви. Здебільшого учасники обговорення зазначали, що їм стає легше від молитви: *«ну так»*, *«трохи легше чи спокійніше стає»*, *«читаю молитву і стає спокійніше»*, *«молитва вселяє віру»*. Такі наративи вказують на загальну корисність від молитви та її допомогу у заспокоєнні нервової системи. Крім того, релігійні/віруючі учасники фокус-групових дискусій вбачали більш глибокий сенс від молитви: *«змінюється внутрішній стан»*, *«це як медитація, заспокоюєшся (особливо якщо запалити свічку»*, *«духовно стає легше»*.

Попередньо нами було зафіксовано, що до посилення релігійних практик або віри людину підштовхують складні життєві обставини та отриманий травматичний досвід. Під час російсько-української війни детермінантою трансформації релігійних практик виступає втрата людини з близького оточення (рис. 12.). Більшість учасників фокус-групових дискусій зазначили, що пережили протягом війни втрату близької чи дуже добре знайомої людини – 61,8%; 33,3% – не мали подібного досвіду; 4,9% – відмовилися відповідати на це питання. Таким чином, можна констатувати, що кожна значна кількість українських родин стикається з подібними трагічними обставинами, які є своєрідним поштовхом до посилення віри та бажання отримання підтримки від Бога. Таким чином, життя близької людини дійсно стає найвищою соціальною цінністю, яка суттєво усвідомлюється в періоди війн.

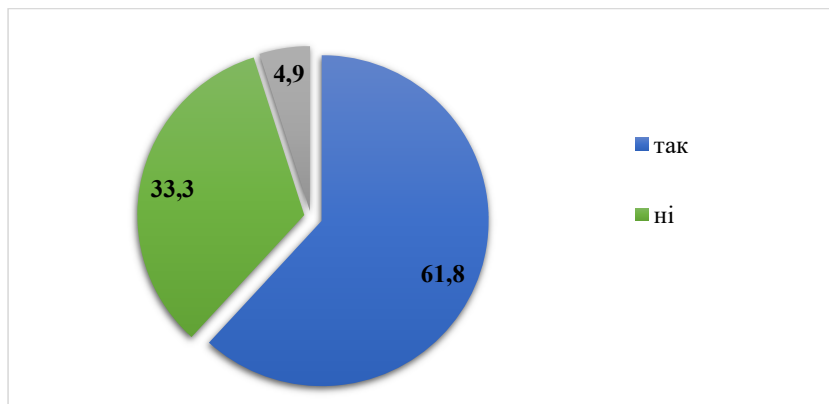

Рис. 12. Чи доводилося Вам пережити протягом війни втрату близької людини чи дуже добре знайомої людини? (n=246)

В контексті попереднього питання вважаємо за доречне проаналізувати частоту звернень до Бога з молитвою захистити життя та здоров'я рідних протягом минулого року (рис. 13). Відповідно, серед учасників фокус-групових дискусій 35,3% – це ті, хто постійно молиться за життя та здоров'я рідних; 16,8% – ті, хто досить часто це роблять; 15,1% – робили це декілька разів; по 10,9% – ніколи цього не робили, не моляться (взагалі) і не змогли визначитися з відповіддю. Отримані результати корелюють з загальною частотою звернення до Бога з молитвою впродовж останнього року.

Отже, можна зробити висновок про кореляцію між релігійними практиками (зокрема молитвами) та російсько-українською війною й тими проблемами/викликами, які її супроводжують, оскільки багато сімей мають близьких та знайомих, які захищають незалежність України та ведуть боротьбу із ворогом. Відповідно, втрати і трагічні обставини супроводжують людину та стають одним із факторів трансформації релігійності українців, змінюючи традиційні релігійні практики та додаючи їм нового значення, про яке у мирний час ми не замислювалися.

Наступною релігійною практикою для аналізу – є спілкування із священнослужителями. Перш за все потрібно зазначити, що під час обговорення учасники фокус-групових дискусій зосередили свою

увагу на індивідуальних прикладах та згадували тих священнослужителів, з якими безпосередньо комунікували: *«у нас у церкві є недільна школа, там священник розповідає корисні речі, підтримує»*; *«Отець Дмитро приїздить, допомагає з гуманітаркою»*; *«у мене внучка і син звертаються до пастора з різними питаннями»*; *«ходжу порадитися»*. Таким чином, священнослужитель розглядається більше як досвідчена, розумна людина, що може допомогти порадою у складних ситуаціях та загалом підтримати інтелектуальну розмову на будь-яку тему.

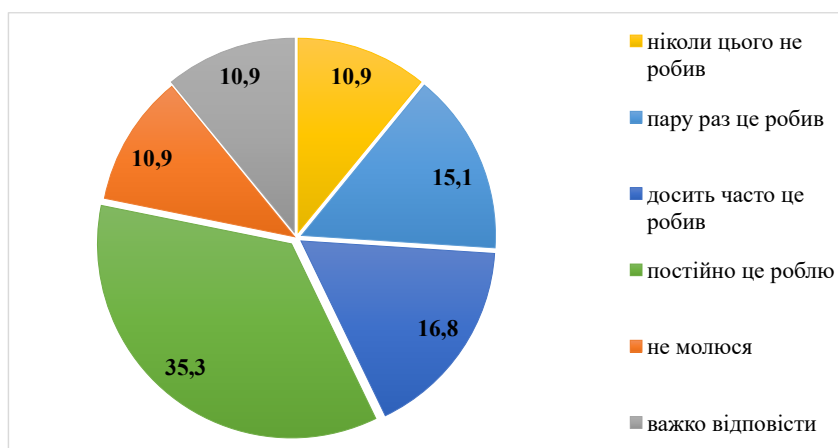

Рис. 13. Як часто протягом минулого року Ви зверталися до Бога з молитвою захистити життя і здоров'я Ваших рідних? (n= 238)

Потрібно окремо зазначити специфіку спілкування з капеланами, оскільки вони так само є священнослужителями, проте працюють у більш складних умовах та зі специфічною аудиторією (*«спілкуюся зі знайомими капеланами»*, *«зараз відкрита тільки одна церква де капелан»*, *«наш капелан – гарна людина, спілкуюся»*). Найбільше про спілкування з капеланами на фокус-групових дискусіях говорили військові/ветерани, оскільки вони мають найближчий зв'язок з ними та можуть більш деталізовано поділитися інформацією про особливості спілкування з священнослужителями. В контексті того, що і на попе-

редні питання про віру та релігію ця цільова аудиторія згадувала важливість місії капеланів для них, можна зробити висновок, що подібний формат є найбільш позитивним наслідком трансформації релігійності в наслідок російсько-української війни.

Для обговорення було запропоновано питання, щодо авторитетності священнослужителів та можливості з ними не погодитися (подискутувати). Цікавими, на наш погляд, є непоодинокі наративи щодо того, що священнослужитель – це посада і потрібно розмежовувати поняття авторитету людини від посадових обов'язків (*«Тут авторитет людини він просто священнослужителем працює», «це моральний авторитет», «вони можуть формувати певне ставлення у прихожан до церкви», «не робить собі ідола, він на роботі просто»*). Наступною складовою цього питання є загальний образ впливової людини-священнослужителя: *«дуже грамотний, не посперечаєшся», «розумний, можна поспілкуватися на будь-яку тему», «допомагає простим людям», «ввічлива людина, що розуміється на багатьох питаннях», «грамотно поводяться, розумні, волонтерські речі говорять»*. Таким чином, можна сформувати спільне позитивне уявлення про священнослужителя, який хоча і не завжди буде авторитетом, проте все одно має вплив на прихожан та віруючих. Вважаємо за доцільне окремо звернути увагу на нейтрально-негативні аспекти авторитетності священнослужителя: *«поважати треба всіх людей, незалежно від того, ким працює», «я поки не знайшов своїх авторитетів в церкві», «щоб не було прайсу у церкві»*. З отриманих даних можна зробити висновок, що священнослужитель сприймається більше як наставник, людина з якою можна порадитися, проте негативне сприйняття платних церковних послуг відштовхує прихожан від безпосереднього спілкування, відповідно не формується авторитетність.

6. Конфесії та релігійні громади в житті українців

Останній блок гайду фокус-групових дискусій був присвячений вивченню конфесій та релігійних громад, що надало змогу сформулювати уявлення про їх трансформацію в наслідок російсько-української війни. Ця частина запитань продемонструвала значимість для інформантів важливість не просто вірити у Бога, відвідувати церкву і виконувати певні релігійні практики, а й бути безпосередньою части-

ною релігійної громади. В першу чергу хочемо зупинитися на питанні приналежності до тієї чи іншої конфесії, оскільки саме тут відбулася найбільша трансформація, яка пов'язана як з початком російсько-української війни так і більш ранніми подіями легітимізації ПЦУ та посиленням її впливу на віруючих. Здебільшого учасники фокус-групових дискусій зазначали, що є *«православними»*, інколи конкретизуючи що *«перейшли на ПЦУ»*, крім того були випадки, коли лунали наративи *«я просто вірую в Бога»*, *«не належу, просто вірю»*, що свідчить про певну байдужість до тієї чи іншої конфесії та висуває на перший план саме віру в Бога.

Відповідно до традиційних релігійних практик хрещення дитини відбувається в перший рік після народження, багато хто з учасників фокус-групових дискусій народився у певній конфесії (*«народився»*). Проте, зустрічалися і відповіді формату *«прийшов сам»*, *«зустрів гідну людину, прийшов з ним до протестантизму»*, *«змінити після початку війни»*. Таким чином, можемо зробити висновок стосовно того, що одним із наслідків російсько-української війни для релігійності українців став активний перехід до Православної церкви України, оскільки частина храмів УПЦ МП добровільно перешли разом з прихожанами до ПЦУ (*«раніше російською молитви були у храмі, зараз перешли до ПЦУ і все українською»*), а невелика частка тих, хто залишився сприймається суспільством як помічники ворога.

У контексті аналізу трансформації релігійності українців вважаємо за доречне дослідити зміни ставлення до інших конфесій. Важливим є чіткий поділ наративів респондентів, в не залежності від цільової аудиторії: зміна думок не відбулася (*«католики і мусульмани, у нас все однаково, віримо і все»*, *«не змінилось»*, *«ні, не змінилось»*) та зміна думок відбулася (*«знайомі були в УПЦ МП, а зараз перешли до ПЦУ»*, *«з 2014 року припинили ходити до МП, ходимо до греко-католицької церкви»*, *«тут більше на політичному переконанні – всі бачать що це таке»*). Таким чином, черговий раз підтверджується тенденція щодо того, що зміна ставлення до більшості конфесій не відбулася і єдиним маркером трансформації є російсько-українська війна, яка змінила сприйняття УПЦ МП.

Суттєвою складовою релігійності українців є життя в релігійній громаді, оскільки з війною соціальні зв'язки всередині спільнот поси-

люються та набувають важливості в контексті волонтерської допомоги та взаємопідтримки. Визначаючи значення релігійної громади / парафії для учасників фокус-групових дискусій ми отримали наступні результати (рис. 14): найбільший показник (41,4%) – не має важливого значення, для мене головне – моя віра до Бога, мої стосунки з Ним. Імовірно, це пов'язано з загальною трансформацією ставлення до Бога та віри і має відбиток у питаннях належності до певної релігійної громади. Ще одним пояснюючим фактором може бути саме російсько-українська війна, в результаті якої значна частина українців стали внутрішньо переміщеними особами або біженцями, що призвело до втрати зв'язків зі своїми релігійними громадами та поштовхом до зменшення релігійних практик до індивідуального рівня. Крім того, корисність від релігійної громади має наступні відображення: це дає розраду і вітиху від важкого дня – 14,1%; переконання, що я не один – 13,3%; це мені дає можливість допомагати іншим і розуміти, що я теж важливий і щось можу – 10%; розуміння, що я серед гарних людей – 10%; знання, що якщо я буду чинити як Бог велів, то у мене все буде добре – 7,2%; підтримка священнослужителя – 7,2%; це можливість встановити нові контакти і зв'язки, розширити сфери діяльності – 6,8%; це моя самореалізація, я так реалізую свій потенціал – 2,8%; саме в церкві я знайшов однодумців і друзів – 1,6%; допомога від парафіян – 1,6%.

Формат фокус-групових дискусій дозволив уточнити важливість релігійної громади та належності до неї. Цікавим, на наш погляд, є початкова реакція учасників на це питання, оскільки спершу більшість говорить «ні, не важлива» та посилаються на те, що більш суттєвою є віра в Бога. Проте під час вже безпосереднього обговорення конотації думки змінюються та переорієнтуються на те, що все ж таки користь від релігійних громад існує. Для деталізації цього питання пропонуємо навести декілька кейсів: *«Навіть якщо кажуть не важливо, це не зовсім так. Коли спілкуєшся з другом – це важливо для нас»; «Багато представників церкви працюють як волонтери, бо вони гуманітарну допомогу надають людям»; «Важливо – це родина, друзі, традиції»; «Я допомагав батюшкам і вони не забувають про нас. Вони нас вивозили, пропонували гуманітарку»; «Якщо це в селі, то зрозуміло, а в місті – скоріше специфіка»; «Раніше я до цього байдуже ставилася, а от коли була короткий період у Польщі і потрапила до євангелістів,*

Рис. 14. Яке значення має для Вас релігійна громада/парафія, до якої Ви належите? (n=249)

так там дуже важлива підтримка в їх громадах»; «Релігійні громади – це добре». Таким чином, можна зробити припущення про те, що релігійна громада розглядається як другорядна форма об'єднання вірян для виконання релігійних практик, першочерговим в цьому контексті є церква як безпосереднє місце для спілкування з Богом та священнослужителями, виконання різних релігійних практик. Відповідно, участь у безпосередньому житті релігійної громади також сприймається як неовов'язковий елемент.

7. Висновки

У результаті проведеного дослідження, спрямованого на аналіз маркерів трансформації релігійної свідомості та практик українців у контексті російсько-української війни, можна зробити такі узагальнення:

Хронологічна динаміка трансформаційних процесів свідчить про те, що зміни у релігійній сфері розпочалися ще з 2014 року, у зв'язку

з анексією Криму та початком збройного конфлікту на Донбасі. Повномасштабне вторгнення у 2022 році лише поглибило і пришвидшило вже наявні процеси, актуалізуючи релігію як один із механізмів індивідуального й колективного осмислення травматичного досвіду.

Релігійність військовослужбовців проявляється як специфічна форма духовної мобілізації в умовах збройного конфлікту. Досвід участі у бойових діях сприяє актуалізації віри, зміцненню індивідуального зв'язку з трансцендентним, а також трансформації духовних практик у колі сімей військових. Емпіричні матеріали фокус-групових дискусій з військовослужбовцями та ветеранами демонструють глибоку переоцінку релігійних цінностей, мотивів молитви та переосмислення ролі віри в умовах війни.

Трансформація ставлення до інституційної церкви, зокрема УПЦ МП, стала одним із найпомітніших індикаторів змін. Спостерігається масове переосмислення конфесійної належності, зниження рівня довіри до структур, що асоціюються з «російським впливом», та посилення позицій Православної церкви України (ПЦУ) як репрезентанта української духовності та національної єдності. Це вказує на зміну конфесійної ідентичності як маркера патріотичної лояльності та громадянської солідарності.

Еволюція соціально-релігійних практик відбувається як на інституційному, так і на побутовому рівнях. У зв'язку з обстрілами, повітряними тривогами та загрозою життю багато віруючих були змушені перенести сакральність із церковного простору у власні домівки. Це призвело до часткової індивідуалізації молитовної практики та переосмислення функцій релігії в щоденному житті.

Мотиви звернення до Бога також зазнали трансформації. Якщо раніше молитви були зосереджені на особистому добробуті чи родинному благополуччі, то в умовах війни переважають прохання про захист, виживання, перемогу, підтримку для захисників. Таким чином, релігійність набуває виразного екзистенційного, патріотичного та колективно-солідарного виміру.

Загалом, релігійна свідомість і практики українців у період російсько-української війни зазнали суттєвих змін, які охоплюють не лише сферу вірувань, але й трансформують соціальну роль релігії як інституції, джерела духовної підтримки та механізму ідентифікації. Релі-

гія в умовах війни виконує функції символічного ресурсу подолання, засобу мобілізації суспільної солідарності та каналу переосмислення моральних орієнтирів у часи глибокої соціальної кризи.

Список літератури:

1. Кривицька О. Ідентифікаційні маркери суспільної консолідації. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/kryvytska_identyfikatsini.pdf
2. Кондратик Л. Релігія як соціальний інститут. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153586753.pdf>
3. Мякинченко І., Стельникович С. Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні (1990-ті – 2010-ті роки). Житомир : Видавничий дім «Бук-Друк», 2024. 296 с. URL: http://eprints.zu.edu.ua/40927/1/website_myakinchenko_stelnikovych_2024.pdf
4. Опанасюк Т., Опанасюк Е. Трансформація релігійної свідомості українців: від радянського атеїзму до релігійного плюралізму. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/17803>
5. Волотовська В. Релігійна ідентичність українців в умовах російської агресії: теоретико-методологічні підходи. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/46368>
6. Козловський О. Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналізу. URL: <https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2007/kozlovski.pdf>
7. Яремчук С. Релігійні практики в сучасному соціумі : інституціональний контекст : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 400 с. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5980/Yaremchuk.%20Monograph%202020.pdf?sequence=1>
8. Ювсечко Я. Трансформації релігійного простору України в умовах війни: внутрішні та міжрелігійні виклики. *Філософія та управління*. 2025. № 1(5). С. 43–50. DOI: <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.1.05>
9. Денисевич О. Релігія як стратегія подолання труднощів українцями на початку російського вторгнення в Україну у 2022 році. DOI: 10.15407/sociology2024.04.85
10. Каракай Д., Гацко В. Перспектива(-и) теорії еволюційної модернізації Р. Інглгарта: аналіз змін релігійності в Україні під час війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 1. С. 93–109. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.93>
11. Парашевін М. Релігія як чинник системних змін у суспільстві: особливості сучасного стану. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2023. № 4. С. 40–54. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.40>
12. Шандор Ф. Релігійність у світі: соціологічні виміри та прогнози. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18335/1/>
13. Дембіцький С. "Обґрунтована теорія": стратегія збирання та аналізу якісних даних за теоретичної валідації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 2. С. 64–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stmm_2010_2_6

References:

1. Kryvytska, O. (2018). Identification markers of social consolidation. Available at: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/kryvytska_identyfikatsini.pdf (in Ukrainian).
2. Kondratyuk, L. (2016). Religion as a social institution. Available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/153586753.pdf> (in Ukrainian).
3. Myakynchenko, I., & Stelnykovych, S. (2024). Interfaith relations and state-building in Ukraine (1990s–2010s). Zhytomyr: Buk-Druk Publishing House. Available at: http://eprints.zu.edu.ua/40927/1/website_myakinchenko_stelnikovych_2024.pdf (in Ukrainian).
4. Opanasiuk, T., & Opanasiuk, E. (2024). Transformation of Ukrainians' religious consciousness: From Soviet atheism to religious pluralism. Available at: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/17803> (in Ukrainian).
5. Volotovska, V. (2024). Religious identity of Ukrainians under Russian aggression: Theoretical and methodological approaches. Available at: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/46368> (in Ukrainian).
6. Kozlovskyi, O. (2007). Religious consciousness and practices of modern Ukrainian population as a subject of socio-philosophical analysis. Available at: <https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2007/kozlovski.pdf> (in Ukrainian).
7. Yaremchuk, S. (2020). Religious practices in modern society: Institutional context. Chernivtsi: Yurii Fedkovych Chernivtsi National University. Available at: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5980/Yaremchuk.%20Monograph%202020.pdf?sequence=1> (in Ukrainian).
8. Yuvsechko, Ya. (2025). Transformations of Ukraine's religious space in wartime: Internal and interfaith challenges. *Philosophy and Management*, 1(5), 43–50. DOI: <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.1.05> (in Ukrainian).
9. Denysievych, O. (2024). Religion as a strategy of overcoming hardship by Ukrainians at the beginning of the 2022 Russian invasion. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.85> (in Ukrainian).
10. Karakai, D., & Hatsko, V. (2024). Perspective(s) of R. Inglehart's evolutionary modernization theory: Analysis of changes in religiosity in Ukraine during the war. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 93–109. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.93> (in Ukrainian).
11. Parashchevin, M. (2023). Religion as a factor of systemic change in society: Features of the current state. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 40–54. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.40> (in Ukrainian).
12. Shandor, F. (2017). Religiosity in the world: Sociological dimensions and forecasts. Available at: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18335/1/> (in Ukrainian).
13. Dembitskyi, S. (2010). “Grounded theory”: Strategy of collecting and analyzing qualitative data with theoretical validation. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 64–83. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stmm_2010_2_6 (in Ukrainian).